

Fig. 1. Udsnit af 'Ribe Oldemoder' kirkeliste fra o. 1350. Anført i sort rektangel: Give, †Ullerup, Givskud, †Østergård med tilføjelsen 'ode', Brande, Øster Nykirke, Hvejsel, Kollerup, Vindelev, Langskov og Uldum. Foto Rigsarkivet. – Extract from the 'Ribe Oldemoder' church list from c. 1350.

TRÆK AF KIRKERNES EJENDOMS- OG FORVALTNINGSHISTORIE

VEJLE AMT FØR 1970. Det område, der indtil 1970 udgjorde Vejle Amt, bestod af i alt ni herreder (jf. fig. 2). Kernen var de seks herreder, der fra gammel tid hørte til Koldinghus Len (fra 1660 Koldinghus Amt): Nørvang, Tørrild, Jerlev, Elbo, Holmans og Brusk. Ved oprettelsen af Vejle Amt 1799 fik amtet tillagt Bjerre og Hatting herreder, der i middelalderen havde hørt under Bygholm Len, fra 1617 kaldet Stjernholm Len (fra 1660 Stjernholm Amt). Til amtet henlagdes 1867 yderligere otte sønderjyske sogne syd for Kolding Fjord, der herefter udgjorde Nørre Tyrstrup Herred.

I kirkelig henseende hørte Koldinghus Amt fra gammel tid under Ribe Stift, Bjerre og Hatting herreder under Århus Stift og de sønderjyske sogne under Slesvig Stift. Ved omlægningen af stiftsgrænserne 1922 kom hele Vejle Amt under det nyoprettede Haderslev Stift med undtagelse af Nørvang og Tørrild herreders Vestre Provsti, som forblev under Ribe Stift.¹ 1971 er fire sogne syd for Horsens, Uth, Hatting, Torsted og Tyrsted, lagt tilbage til Århus Stift.²

MIDDELALDEREN. Bisperne spillede fra første færd en forholdsvis beskeden rolle i grundlæggelsen og forvaltningen af områdets kirker. 1000-tallets trækirker, som de kendes fra Tirup i Hatting Sogn,³ må især være bygget for at betjene grundlæggerne og deres husstande. Kirkerne har hørt til en større gård eller til et antal gårde, hvis besiddere har opfattet sig som kirkernes ejere med ret til at udse præst og forvalte kirkens bygning og indtægter. Andre beboere i området var henvist til at købe kirkelig betjening hos disse 'gårdkirker' ejere og præster i det omfang, der ikke i nærheden fandtes større og mere 'offentlige' kirker. Sådanne 'dåbskirker' synes især af have været knyttet til kongelige og biskoppelige storgårde.⁴ Men der findes kun enkelte vidnesbyrd om deres rolle i Sydøstjylland. Det mest interessante er Jelling, hvor der under stenkirken synes at være fundet hele tre store trækirker, den ældste øjensynligt grundlagt af

Harald Blåtand selv i forbindelse med kristningen o. 962.⁵

Tiendens indførelse i første del af 1100-tallet indebar en skat eller 'produktionsafgift', hvorved i princippet en tiendedel af alt det dyrkede og avlede skulle ydes til kirken. I Danmark deltes tienden i tre, således at den ene tredjedel tilfaldt præsten, den anden kirkens bygning (fabrica), mens den sidste del, bispens, ikke blev ydet som en fuld tredjedel, men blot som en beskedent 'giaf' (gave).⁶ Indførelsen af tienden betød en væsentlig forøgelse af det offentlige element i kirkernes betjening og forvaltning. Indkrævningen af tiende medførte, at der blev fastlagt grænser mellem kirkernes betjeningsområder, som nu på en helt anden måde fik karakter af sogne. Præsterne fik større uafhængighed i forhold til kirkeejerne. Og ved byggearbejder gav ikke blot tienden, men også gaver og ydelser fra hele sognet et nyt og større ressourcegrundlag, der har været bestemmende for opførelsen af de mange romanske stenkirker i perioden 1150-1250.

Gennemgående må disse kirker være rejst i eksisterende sogne, hvor der allerede fandtes en trækirke. Og i stenbyggeriet må etablerede kirkeejere igen have spillet en betydelig rolle. Men en del kirker var utvivlsomt nygrundlæggelser, der har været med til at udfylde nettet af eksisterende sognekirker og sikre større områder en bekvem betjening. Især ved nygrundlæggelserne må det have været almindeligt, at et større antal beboere gik sammen om byggeriet.⁷

11-1200-tallets internationale kanoniske ret, som bisperne nu søgte at tillempe, tillod ikke kirkernes grundlæggerne rollen som 'kirkeejere', men kun en såkaldt patronatsret. Den bestod hovedsagelig i retten til at præsentere en kandidat til præstekaldet for bispen, der derpå foretog den egentlige indsættelse. Kaldet skulle nu være et embede (beneficium), hvis indehaver, sognepræsten, rådede fuldt ud over sine indtægter (præstebordet eller mensa), og som først og fremmest skulle være knyttet til bispen.⁸

Når det gjaldt kirkernes byggebehov, må grundlæggerne og deres slægter længe have beholdt en væsentlig indflydelse. Et stadig bredere engagement i sognets byggeri og nyanskaffelser medførte imidlertid, at der efterhånden udvikledes en egentlig offentlig forvaltning af tiende og offergaver til fordel for bygningen. Midlerne indgik fra o. 1300 i en selvstændig bygningsfond eller *fabrica*, der forvaltedes af to kirkeværger, som var valgt af sognet og samtidig underlagt en højere gejstlig kontrol.⁹

Tilsynet med kirkeværgerne varetoges i Ribe og Slesvig stifter af sysselprovster, der havde hele sysler (altså flere herreder) under sig. I Ribe Stift fik disse provster en særlig stærk og selvstændig stilling, som bl.a. hang sammen med, at de var medlemmer af domkapitlet (domkirkens organiserede præsteskab). Jelling Sysselprovsti udgjordes af Nørvang og Tørrild herreder, mens Jerlev, Elbo, Holmans og Brusik herreder lå under Almind Sysselprovsti, der 1330 blev lagt ind under kantoratet ved Ribe Domkapitel. Tilsvarende hørte Tyrstrup Herred i Slesvig Stift under Barvidssysels provst, der havde sæde i kollegiatkapitlet i Haderslev. I Århus Stift varetoges tilsynet med kirkeværgerne ikke af sysselprovster, men af lokalprovster i de enkelte herreder, således også i Bjerre og Hatting herreder.¹⁰

Den ældste fortegnelse over Ribe Stifts kirker findes i *kirkelisten* i håndskriftet *Ribe Oldemoder*, som bl.a. er interessant ved at kunne give et bud på kirkernes indtægtsforhold i stiftet. Håndskriftet er en samling adkomstbreve og optegnelser vedrørende Ribe Domkapitels gods og rettigheder. Det er anlagt 1291, men kirkelisten er senere, sandsynligvis fra midten af 1300-tallet.¹¹ Listen består af en opregning af stiftets kirker, sysselprovsti for sysselprovsti, og inden for hvert af disse herredsvis (dog ikke i Jelling Syssel). For hver kirke er anført et beløb i skilling sterling (fig. 1, 3). Hvad dette beløb er, fremgår ikke af listen, men der er næppe tvivl om, at det har drejet sig om en afgift, der skulle betales i forbindelse med visitats. Der kan være tale om bispernes visitats, men snarere om sysselprovsternes (provstegæsteri), idet disse jo var medlemmer af domkapitlet, som ejede håndskriftet.¹²

Håndskriftet giver ingen antydning af afgifternes beregningsgrundlag, men formentlig er der ved afgiftsfastlæggelsen taget hensyn til kirkernes samlede indtægtsgrundlag, såvel tiender som jordbesiddelser og andre indtægter.

I betragtning af den træghed, der præger middelalderens afgiftssatser, tør man måske antage, at tallene afspejler tilstanden, før de fulde virkninger af pestepidemien 'Den sorte Død' ved midten af 1300-tallet var slået igennem.

Listen (fig. 3) kan dog kun gengive situationen i 1300-tallet i grove træk, da den alene benytter sig af en skala mellem 1 og 10 sk. sterling. Set i forhold til stiftet som helhed ligger Jelling Syssels kirker (Nørvang og Tørrild hrdr.) ret lavt, først og fremmest fordi de to højeste satser på 8 og 10 sk. slet ikke bruges.¹³ Højest takseret er Gadbjerg Kirke med 6 sk., mens Jelling og Øster Snede er sat til 5 sk. De lavest vurderede kirker ses typisk på magre jorde inde i landet. Således anføres Givskud, Give, Randbøl, Thyregod og de siden nedlagte $\ddagger$ kirker i Karbjerg og Sejrup med kun 2 sk. Gennemsnittet for kirkerne i Nørvang Herred er 3,7 sk., for Tørrild Herred 3,9 sk. For Almind Syssels vedkommende topper Holmans Herred med gennemsnitligt 4,5 sk., mens gennemsnittet af hele syslet er 3,9 sk.

En lignende jævnførelsesmulighed for kirkernes indtægtsforhold foreligger hen ved halvandet hundrede år senere i form af en ekstraskat eller '*landehjælp*' 1524-26.¹⁴ Den omfatter kirkerne i Århus og Ribe stifter, men ikke de sønderjyske (fig. 4).

Heller ikke her haves der nogen viden om grundlaget for takseringen af kirkerne, der generelt falder mellem 2 og 30 mark. Jævnført med kirkelisten fra o. 1350 viser listen fra 1524-26 gennemgående de samme herreder og samme enkeltkirker som henholdsvis rige og fattige, men med en større differentiering og med en del påfaldende udsving i forhold til Oldemoder-takseringen. Heller ikke her får nogen kirke i Vejle Amts område højeste taksering. Højest ligger Gauerslund Kirke med 25 sk., derefter Brande, Bredsten, Jelling, Taulov og $\ddagger$ Ullerup med 24 sk. Lavest ligger Store Dalby med 3 sk. og Skærup og Pjedsted kirker med hver 5, mens Vinding og den senere forsvundne $\ddagger$ Yding Kirke skulle yde

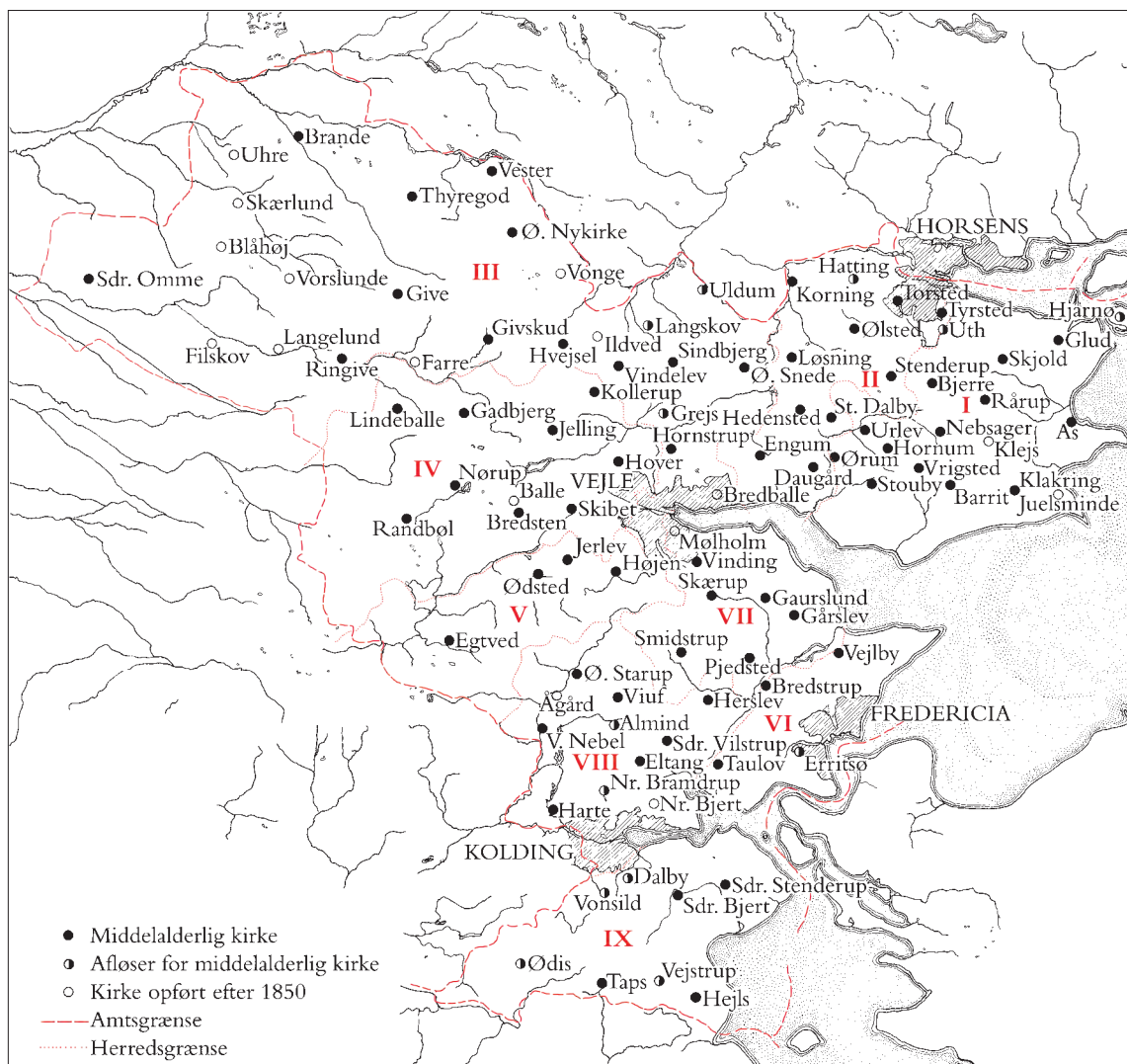

Fig. 2. Vejle Amt før kommunalreformen 1970. Af hensyn til bogværkets tidligere udgivelser følger Danmarks Kirker gamle amtsgrænser. Kirkerne beskrives i den rækkefølge, der er fastlagt i Trap Danmark (5. udgave): Efter købstadskirkerne følger landsbykirkerne i herredsrækkefølge: I Bjerre Herred, II Hatting Herred, III Nørvang Herred, IV Torrild Herred, V Jerlev Herred, VI Elbo Herred, VII Holmans Herred, VIII Bruske Herred, IX Nørre Tyrstrup Herred. – *Vejle Amt before the municipal reform 1970. For the sake of continuity with the earlier publications in the series, Danmarks Kirker still bases its work on the old county boundaries.*

6 sk. Højest ydende blandt herrederne var Elbo Herred med gennemsnitligt 17,3 sk. og Hatting Herred med 16 sk., lavest var Holmans Herred med et gennemsnit på 14,1 sk.

Sammenlignelige med landehjælpen er to lister over en kirkeafgift, *cathedractium*, til Slesvig Domkirke. Klassifikationen har kun tre satser, 24 sk. lybsk for en fuld kirke, der nogle steder ses betegnet 'ecclesia' (kirke), og 12 eller 6 sk. for kir-

ker, der kan betegnes 'capella' (kapel). Hvad der end ligger i disse betegnelser, gør de for så vidt tallene mindre sigende som andet end et meget groft udtryk for kirkernes økonomiske grundlag. Til gengæld har de måske relevans for kirkernes status af moderkirker og annekskirker i forhold til hinanden.¹⁵ Af listerne må den ældste dateres til 1462, den yngste til 1509. De udviser næsten uændrede beløb for de enkelte kirker. Som

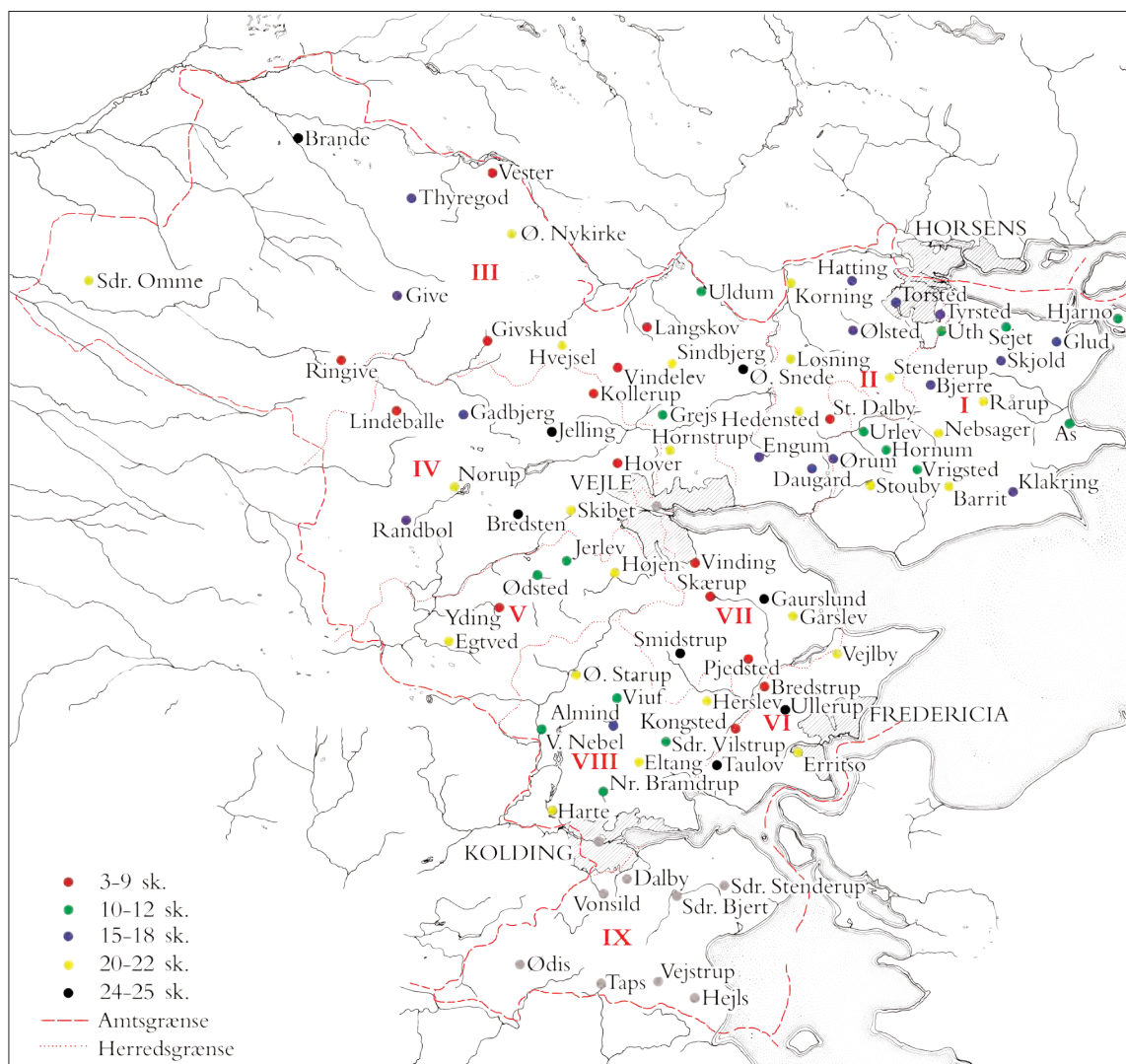

Fig. 4. Afgifterne til en ekstraskat eller 'landehjælp' pålagt kirkerne 1524-26. Der foreligger ikke tal for de dele af amtet, der hørte under Slesvig Stift. Kort ved EN 2009, grafik ved MV. – *Payments of an extra tax or 'national aid' made by the churches in 1524-26. There are no figures available for the parts of the county that belonged to the diocese of Slesvig.*

men også velstillede som Uth, Jelling og Taulov. Den største klokke vejede med sine jernbeslag (»jernfang«) 4 skippund og 8 lispund og tilhørte Egtved Kirke.

Der findes i amtet vidnesbyrd om mere end 15 middelalderlige *ødekirker* (fig. 5). Enkelte romanske kirker som $\dagger$ Gammel Gadbjerg kan være nedlagt meget tidligt.¹⁹ Men for de flestes vedkommende må det være 1300-tallets pest og krise, der har lagt kirkerne øde, om ikke med det samme så på længere sigt. Fire *ødekirker* optræder i Ribe

Oldemoders liste med den senere tilskrift: 'øde' (desolata): Sejrup i Thyregod Sogn, Åst i Lindeballe Sogn, Karbjerg i Egtved Sogn og Østergård i det nuværende Filskov Sogn.²⁰ Nedlæggelsen af den sidste forekommer påfaldende i betragtning af, at kirken ifølge Ribe Oldemoder havde svaret hele 6 sk. sterling.

En række andre kirker (eller kapeller) kendes alene arkæologisk, således to af Hatting Sogns tre *ødekirker*: Lovby og Tirup. Mens disse to kirker har været ret tidlige, kan andre nedlagte gudshu-

se have været senmiddelalderlige kapeller uden egentlige sognerettigheder.²¹

For to ødekirker, Ullerup og Kongsted, er baggrunden for deres nedlæggelse klart oplyst. Den første er nedrevet 1655 ved anlæggelsen af fæstningsbyen Frederiksodde (Fredericia, jf. s. 553 ff.), den sidste blev så stærkt ødelagt under svensekrigene, at den derefter blev opgivet og beboerne henvist til Bredstrup.

Som nævnt blev grundlæggernes herredømme over de lokale kirker fra 1200-tallet reduceret til en patronatsret. Mens der i andre landsdele findes en del oplysninger om disse patronatsrettigheder, er Vejle Amt på dette punkt usædvanlig fattigt på kilder.²² Men det ligger fast, at bisperne, som i det øvrige land, med 1400-tallet havde erhvervet sig patronatsretten til langt de fleste sognekirker, som derved fik status af 'frie kirker' i modsætning til et meget lille antal 'patronatskirker'.

De få oplysninger om andre patronatsrettigheder end bispernes, drejer sig helt overvejende om andre gejstlige personers og institutioners, der ved erhvervelse af retten kunne få den udbygget til en såkaldt inkorporation. Dvs. at den gejstlige patron trådte i præstens sted og frit kunne nyde præstebordet imod at tilvejebringe en (billig) vikarbetingning.

Således var Hedensted, Skjold og Løsning kirker inkorporeret i Århus Domkapitel,²³ lige som Bredsten Kirke i Tørrild Herred og Smidstrup Kirke i Holmans Herred var inkorporerede i de respektive sysselprovstier.²⁴

REFORMATIONEN 1536 betød, at kongen overtog biskoppernes beføjelser og rettigheder, herunder bispetienden, der nu som kongetiende blev anvendt til aflønning af allehånde personer og institutioner. Ligeledes fik kongen patronatsret til alle landets kirker, idet det dog allerede i 1500-tallet lykkedes nogle få adelige at opnå patronatsretten til deres sognekirke;²⁵ disse adelspatronater omfattede normalt også kaldsretten (retten til at indsætte præster).

I det daglige arbejde med kirkernes vedligeholdelse betød reformationen ikke noget større brud. Tienden udgjorde fortsat – sammen med indtægten af mindre jordtilliggender – det økonomiske

grundlag. I løbet af 15-1600-tallet blev det almindeligt, at tienden blev ydet som tærsket korn (ikke 'i kærven', men 'i skæppen') eller afløstes med en pengeafgift.²⁶ Korntienden blev bortforpagtet for en årrække ad gangen, og den, der havde tienden i forpagtning (tiendeforpagteren, tiendefæsteren), skulle hvert år udrede en afgift, målt i korn, mod at oppebære bøndernes ydelser, der varierede efter høstudbyttet. Ordningen betød, at kirkerne på forhånd vidste, hvad de kunne disponere over, mens tiendefæsteren kunne håbe på gode somre med et udbytte, der var større end afgiften.²⁷

Tilsynet med kirkerne og revisionen af deres regnskaber var i den første generation stadig overladt de særlige sysselprovster, der nu udnævntes af kongen og var uden gejstligt præg.²⁸ Men med en landsdækkende nyordning af den gejstlige jurisdiktion 1582²⁹ blev tilsynsmyndigheden lagt i hænderne på de lokale lensmænd, dvs. i Koldinghus Len og Stjernholm Len.

En undtagelse udgjorde dog *Jelling Sysselprovsti* (Nørvang og Tørrild herreder), der opretholdtes som et lille selvstændigt forvaltningsorgan helt til slutningen af 1600-tallet.³⁰ Dette skyldtes formodentlig, at disse to fjernere liggende 'udeherreder' efter Frederik II's store mageskifter fortrinsvis bestod af adelsgods, mens krongodset var samlet i de fire 'indeherreder' omkring Kolding. I sysselprovstiet blev de enkelte kirker hver sommer besøgt af den omrejsende provst,³¹ mens regnskabsaflæggelsen for indeherredernes vedkommende foregik på Koldinghus.³²

Embedet som provst i Jelling Sysselprovsti var frem til dets reelle nedlæggelse 1676 besat af følgende otte:³³ Mogens Kaas,³⁴ kannik i Ribe (til 1540), Oluf Pedersen, borgmester i Ribe (til 1571), dennes søn Peder Olufsen, sognepræst i Bredsten (til 1585), Niels Villumsen,³⁵ ligeledes sognepræst i Bredsten (til 1606), Clemens Sørensen,³⁶ borgmester i Vejle (til 1644), Niels Olufsen, fiskemester på Kronborg (til 1652?), Jens Kristensen Munksgaard, øverste renteskriver (til 1654), og Jørgen Ernsten Reitzer, sekretær i Tyske Kancelli (1654-76). Ingen af de tre sidste var bosiddende i Jylland, men betjente sig af beskikkede fuldmægtige (provstiskrivere eller forstandere) som f.eks. sognepræsten i Egtved, Peder Iversen.³⁷

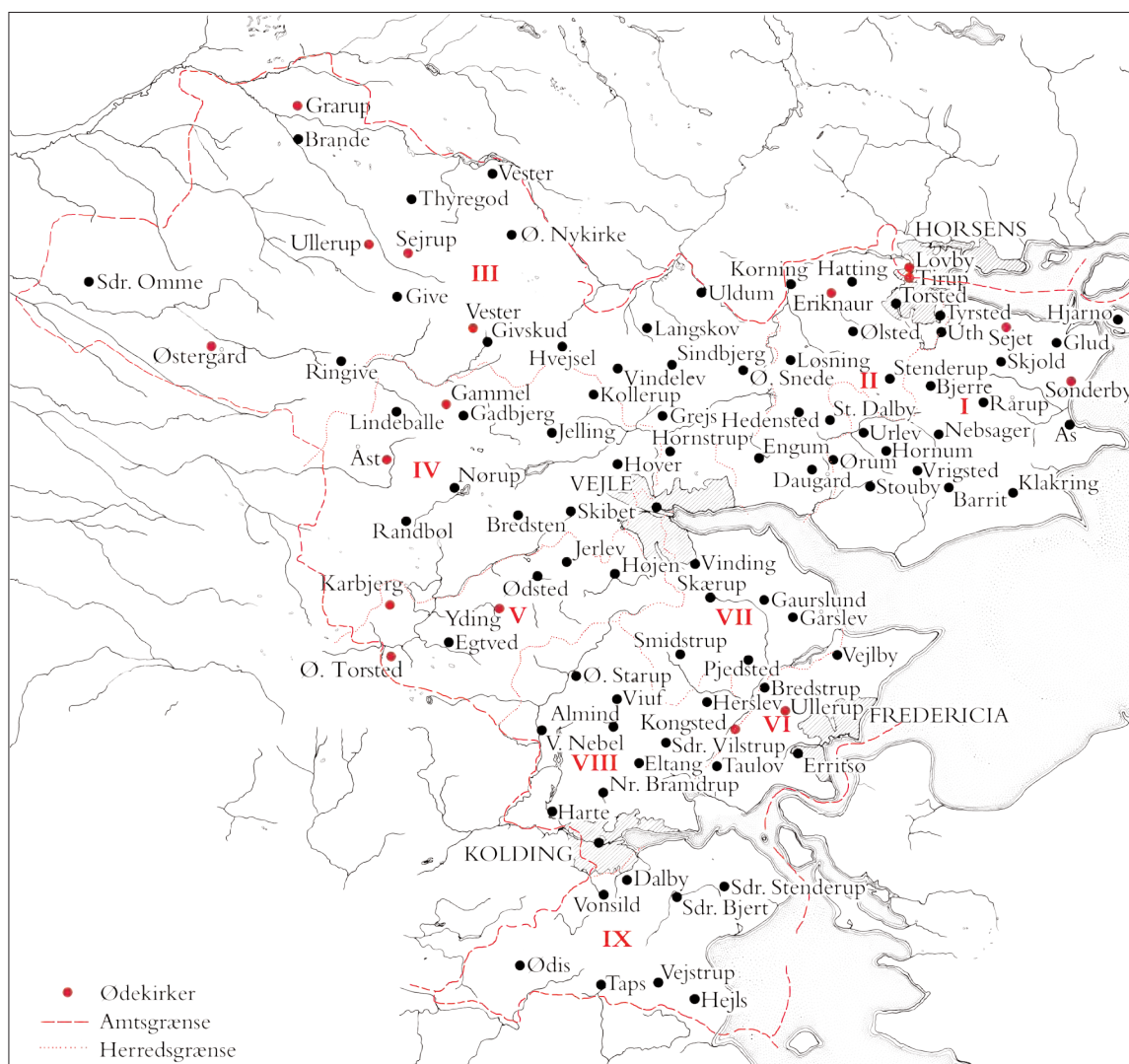

Fig. 5. Middelalderlige ødekirker i amtet. Kort ved EN 2009, grafik ved MV. – *Disused medieval churches in the county.*

De kongeligt udnævnte sysselprovster regnedes fortsat som medlemmer af Ribe Domkapitel.³⁸ En tvist mellem Vejle-borgmesteren Clemen Sørensen og lensmanden på Koldinghus, Caspar Markdanner, blev 1608 afgjort til den førstes fordel, og en rettertingsdom præciserede Clemen Sørensens rettigheder som sysselprovst og medlem af kapitlet.³⁹

Jelling Sysselprovsti blev 1676 overdraget til Trinitatis Kirke i København, Universitetets kirke, hvor indtægterne blev anvendt til driften af observatoriet på Rundetårn.⁴⁰ Ordningen trådte dog først i kraft 1686, idet udbyttet af dette 'ben' i de

første ti år var tillagt professor Rasmus Bartholin.⁴¹ De jyske kirkers regnskaber blev revideret af Universitetets fuldmægtige, men indtægterne svandt ind, efterhånden som kongen solgte kirkerne til private (jf. ndf.).⁴² Bredsten Kirke afhændedes 1740 som den sidste landsbykirke i det gamle Jelling Sysselprovsti, mens Universitetet beholdt Vejle Kirke indtil 1781, da den efter professorernes ønske blev overdraget til byen selv (jf. s. 74).

I Almind Syssel varetoges provsteembedet indtil provstiets nedlæggelse o. 1580 som i middelalderen af kantoren ved Ribe Domkirke. Embedet havde i denne sidste periode følgende fem in-

dehavere:⁴³ magister Jens Viborg (til 1540), kanknikken Mogens Kaas (til 1543), Jørgen Pedersen, rentemester (til 1554), kansler Antonius Bryske (til 1564) og som den sidste Kristen Nielsen Lange til Bramminge, kancellisekretær (1564–80).

Herefter var det frem til 1660 lensmanden på Koldinghus, der førte tilsyn med kirkerne i det gamle Almind Syssel (de fire 'indeherreder'). Et større antal kirkeregnskaber, der hovedsagelig dækker tiden 1617–60, vidner om denne virksomhed.⁴⁴

I Bjerre og Hatting herreder var det fra 1582 som nævnt lensmanden over Stjernholm Len, der førte tilsyn med kirkerne. De publicerede lensregnskaber indeholder kirkeregnskaber fra et enkelt år, 1614–15,⁴⁵ mens seks års kirkeregnskaber fra 1614–20 er indsendt til kancelliet og bevaret her.⁴⁶ Lensmandens rolle som tilsynsførende fremgår endnu af prædikestolen i Urlev Kirke, der er opsat 1656 på foranledning af sognepræst og kirkeværge og »med (lensmand) Welb(yrdig) Lavridtz Anderson Wlfeldtz bevilling«.

I de otte sønderjyske sogne forløb udviklingen efter reformationen noget anderledes end i Kongeriget.⁴⁷ Den særlige bispetiende, der i det øvrige land blev til kongetiende, forsvandt, hvorefter tienden blev ligelig fordelt mellem præst og kirke, idet kongen, hvad angår Haderslev Provsti, dog en tid lang forbeholdt sig halvparten af kirkens andel. Tilsynet med kirkerne blev udøvet af såkaldte 'kirkevisitorer', amtmand og provst, der reviderede regnskaberne og førte tilsyn med kirkernes midler, og uden hvis tilladelse der ikke måtte foretages større arbejder. Dog synes kirkeværgerne (jurati, die Kirchschorne) at have haft større betydning end i det øvrige land. Som noget særligt for Sønderjylland opretholdt man i Haderslev Provsti en 'fælles kirkekasse', i hvilken de enkelte kirkers midler indgik. Og modsat Kongeriget, hvor kirker fra slutningen af 1600-tallet efterhånden blev afhændet til private (se ndf.), vedblev de sønderjyske kirker at være selvstændige juridiske personer, altså 'selvejende'.

DE PRIVATE KIRKEJERE. Ved enevældens indførelse i 1660 var Kronen i besiddelse af patronatsretten til den langt overvejende del af kirkerne i det senere Vejle Amt. Undtagelserne herfra

var ganske få. I Bjerre og Hatting herreder havde domkapitlet i Århus fortsat patronatsretten til kirkerne i Løsning og Hedensted, mens Boller som nævnt i flere generationer havde haft samme ret til kirkerne i Uth og Tyrsted. Torsted Kirke tilhørte Horsens Hospital. I Tørrild Herred hørte kirken i Bredsten endnu under Jelling Sysselprovsti, mens Nørup Kirke siden 1586 havde tilhørt sognets hovedgård, Engelsholm. I den nordlige del af Tyrstrup Herred (fra 1864 Nørre Tyrstrup Herred) i Slesvig Stift, var kirkerne som nævnt selvejende og underlagt særlig forvaltningspraksis.⁴⁸

Efter krigen mod Sverige var Kronen stærkt forgældet og måtte udlægge store mængder gods som betaling til sine kreditorer. Efter en vis tilbageholdenhed med at inddrage kirkerne i disse udlægskete der efterhånden – særligt fra 1680'erne – en løbende afhændelse af landsbykirkerne, heraf nogle med kaldsret (jus vocandi).⁴⁹ Foruden muligheden for at disponere over tiendekornet var det især kaldsretten (jf. s. 8), som køberne fandt attraktiv. Kronen holdt dog igen med at afstå denne ret, der kun måtte udøves, hvis kirkeejeren tilhørte de privilegerede rangklasser eller var af adelig stand.

I vort område var det kirkerne i de nordligste herreder, der først blev afhændet, dels til lokale godsejere, men navnlig til Kronens kreditorer. Af sidstnævnte fik eksempelvis major Jørgen Rantzau og hustru i 1686 som betaling for hendes fader Christoffer Gabels fordring på kronen udlagt hele 30 kirker, heraf de 10 spredt beliggende i det senere Vejle Amt.⁵⁰ Året efter fik kancellisekretær Peder Rodsteen med søskende som betaling for deres fars tilgodehavender udlagt 28 kirker, heraf de 12 i Nørvang og Bjerre herreder.⁵¹ Efter at have skiftet hænder op til flere gange endte de fleste kirker med at tilhøre den lokale hovedgård. Som i andre landsdele så man i 1700-tallet også her veritable kirkesamlere, der opnåede ejerskab til et betydeligt antal kirker. Således storkøbmanden Gerdt Hansen de Lichtenberg til Engelsholm m.fl. godser, der gennem markante ombygninger satte sit præg på ni kirker i Nørvang, Tørrild og Hatting herreder. Samme tendens, men i mindre målestok, ses hos Jørgen Hvas de Lindenpalm til Tirsbæk i dennes kirker i Bjerre og Hatting herreder. Andre større kirkeejere var f.eks. præsteslægten Glud, der

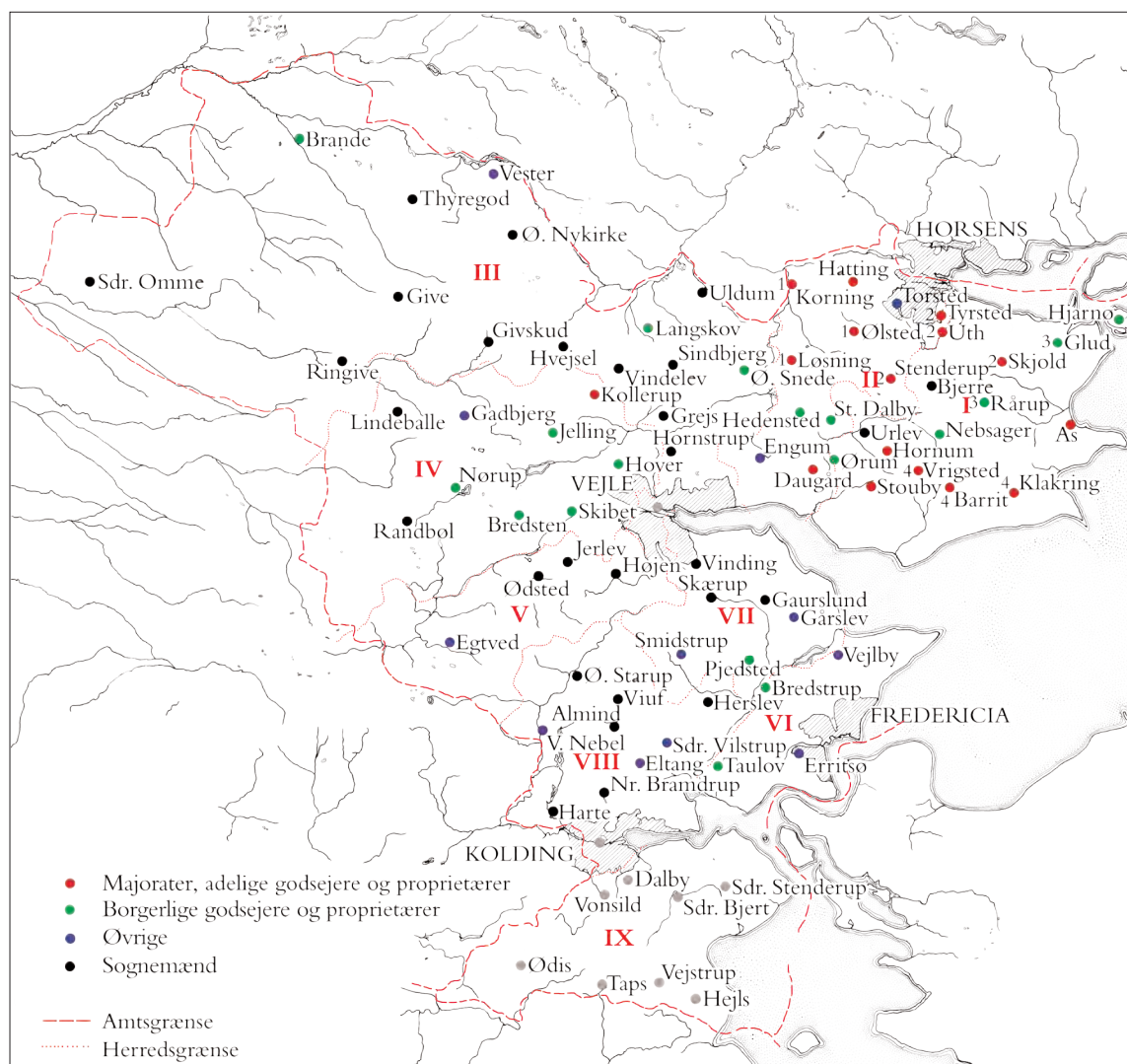

Fig. 6. Kirkernes ejere 1809. Ejere af tre eller flere kirker: 1. Joseph Louis Bruno David de Serène d'Acqueria til Merringgård. 2. Sophia Magdalena lensbaronesse Krag-Juel-Vind til grevskabet Frijsenborg, Boller m.m. 3. Poul Glud til Jensgård. 4. Niels Rosenkrantz til stamhuset Rosenkrantz (herunder Barritskov). Kirkerne i Nr. Tyrstrup Hrd. (IX) var selvejende. Kort ved Mogens Krag sig Jensen 2009, grafik ved MV. – *Owners of the churches in 1809. Patrons of three or more churches are indicated with numbers (1-4).*

foruden at besidde præsteembedet i Glud-Hjarnø, fra 1748 også var ejere af Jensgård, og op gennem 1700-tallet ejede flere kirker på egnen.

De sidste landsbykirker blev afhændet i 1700-tallets første årtier. Tilbage i Kronens besiddelse var herefter størstedelen af kirkerne i amtets sydlige herreder, dvs. området mellem købstæderne Vejle, Kolding og Fredericia. Efter en storstilet omorganisering af landets ryttergods, blev der

1717 oprettet et ryttergodsdistrikt bestående af gods i Koldinghus Amt, hvori indgik et større antal kirker i de sydlige herreder. Som led i omlægningen udnyttede kronen i flere tilfælde den tilbagekøbsret (relutionsret), der påhvilede det tidligere bortsolgte krongods, og generhvervede sig dermed kirkerne. Koldinghus Rytterdistrikt bestod frem til 1765, da det blev bortsolgt ved auktion, og ryttergodsets kirker kom herefter i

privat eje. Kirkerne i amtets sydlige herreder blev fortrinsvis købt af borgere og præster, da der i dette område efter Frederik II's store mageskifter ikke var mange private godsbesiddere.

Ved 1700-tallets slutning opstod der kritik af det private kirkeejerskab. Specielt det forhold, at private udøvede kaldsretten, fandtes ikke i overensstemmelse med tidens frihedsideal. Allerede fra 1690 skulle privat udstedte kaldsbreve bekræftes af Kronen, men det var mest for at sikre sig, at denne ret ikke tilfaldt upriviligerede personer. Med tiden inddrog Kronen kaldsretten til en betydelig del af præstekaldene, og i 1809 blev den private kaldsret indskrænket til en indstillingsret for ejerne, for endelig at blive afskaffet ved grundlovens indførelse i 1849.

I samme periode, samtidig med landboreformerne, begyndte et efterhånden omfattende salg af kirkerne til bønderne, der hermed for første gang i flere hundrede år fik indflydelse på forvaltningen af deres lokale kirke. I nogle tilfælde købte samtlige bønder tienden til deres respektive gårde, i andre tilfælde foregik overtagelsen gennem flere led af velstående sogneboere, der fungerede som mellemhandlere, inden tienden blev endeligt overdraget til den enkelte lodsejer. I 1803 var 30 % af amtets kirker (fra regnet de selvejende kirker i det senere Nørre Tyrstrup Herred) overgået til sognemændene, mest markant i Brusk og Jerlev herreder, hvor over halvdelen af kirkerne da tilhørte sognets beboere. I 1809 var denne andel steget til 35 % (jf. fig. 6), og i 1824 til hele 56 %.⁵²

Op gennem 1800-tallet fortsattes bestræbelserne på at hævde kirkens rettigheder over for kirkejeren, der fra og med kirkesynsloven af 1861 benævntes kirketiendeejer. I 1872 var andelen af kirketienenden i sognemændenes eje steget til 46,5 % af hartkornet, hvormed Vejle var blandt de jyske amter, hvor processen var længst fremskreden.⁵³ Ifølge loven om tiendeafløsning 1903 skulle tienderne være afløst senest 1918, og hermed var kirkernes overgang til selveje muliggjort. I de følgende årtier overgik langt størstedelen af landets kirker til selveje via de nyoprettede menighedsråd. Blandt de sidste kirker i privat eje var kirkerne i Glud og på Hjarnø, der først blev overtaget af deres respektive menigheder i 1961.

NOTER

Tekst ved Ebbe Nyborg (middelalderen), Niels Jørgen Poulsen (15-1600-tallet) og Mogens Kragssig Jensen (17-1800-tallets kirkeejere). Engelsk oversættelse ved Joan F. Davidson. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen; teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet 2009.

¹ Nørvang og Tørrild herreders Vestre Provsti bestod af følgende sogne: Givskud, Øster Nykirke, Ringive, Give, Thyregod, Vester, Brande, Sønder Omme, Blåhøj og Filskov i Nørvang Herred og Gadbjerg, Lindeballe, Nørup og Randbøl i Tørrild Herred. De otte sønderjyske sogne hørte 1867-1922 under Ribe Stift.

² Om de kirkelige forhold i nyere tid se *Dansk Præste- og Sognehistorie* X, 10-13 (Haderslev Stift), A. Pontopidan Thyssen (udg.), Århus 1985-89.

³ Se Jakob Kieffer-Olsen, Jesper Boldsen og Peter Pentz, »En nyfundet kirke ved Bygholm«, *Årb Vejle* 1986, 24-51, og Jakob Kieffer-Olsen, *Grav og Gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkeundersøgelser*, Århus 1993, 26 ff.

⁴ Ebbe Nyborg, »Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet«, *hikuin* 12, 1986, 17-44.

⁵ *Nyborg 1986* (jf. note 4) 30 f.

⁶ »Tiend«, *KultHistLeks.* Troels Dahlerup, »Om tiend«, *Fortid og Nutid* 1981-82, 3 ff.

⁷ *Nyborg 1986* (jf. note 4).

⁸ Se Troels Dahlerup »Patronatsrätt« og »Mensa«, *Kult-HistLeks.*, 8 f. samt Ebbe Nyborg og Sven Rask, »Patronatsret«, *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, Århus 1981.

⁹ Se Troels Dahlerup »Kirkeværger«, *KultHistLeks.*, Troels Dahlerup, »De danske kirkeværger i middelalderen«, *Ribe Stiftsbog* 1992, 52 ff. samt Ebbe Nyborg, »Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri«, *Strejfflys over Danmarks Bygningskultur. Festschrift til Harald Langberg*, 1979, 37-64.

¹⁰ Lokalprovsterne var direkte underlagt Århusbispen. Se generelt Troels Dahlerup, *Det danske sysselprovsti i middelalderen*, 1968, 85 ff., 132 ff., 270 ff.

¹¹ *Oldemoder.* Niels Skyum-Nielsen, »Haandskriftet 'Ribe Oldemoder', En kritisk Studie«, *Scandia* XIX, 1948-49, 130. Listen er med sikkerhed yngre end 1321-23 (*Dahlerup 1968* (jf. note 10) 89-90), og skriften tyder på, at den er indført i manuskriptet ca. 1380-1410. Muligvis er listen ældre end stormfloden 1362 (*Oldemoder VIII*).

¹² *Dahlerup 1968* (jf. note 10) 85-135. Her lades spørgsmålet dog åbent, om kirkelistens tal betegner bispe- eller provstegæsteri.

¹³ Jf. oversigterne i *DK Ribe* 1020 ff. med fig. 2 og *DK Ringkøbing* 584 f. med fig. 2.

¹⁴ *DaMag* IV, 1873, 44 ff.

¹⁵ *DK Sjydl* 42 ff. samt især Morten Pedersen, 'Capell. olim'. *Nygrundlæggelse af kirker og sognedannelse i det midtaldnerlige Slesvig Stift*, ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet 2003.

¹⁶ Listerne er trykt i *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig*, Reimer Hansen og Willers Jessen (udg.), Kiel 1904, 127, 262, 280.

¹⁷ RA. *Reg. 108a, nr. 21. Rgsk. Ældre end 1559*. Fortegnelse over indkrævede klokker.

¹⁸ Poul Grønder-Hansen, »Klokker og kanoner«, *Skalk* 1982 nr. 1, 21 f. Samme, »Danske klokkekonfiskationer i 16. og 17. århundrede. Klokker. Arv og Eje 1983-84, 1985, 213-228«. Jf. Johan Hvidtfeldt, »Klokkeafleveringerne under Frederik den Første«, *ÅrbVejle* 1939, 100-04.

¹⁹ Eksempelvis ved en flytning til det sted, hvor Gadbjerg Kirke nu er bygget.

²⁰ Tilskrifterne er senmiddelalderlige, antagelig for 1512. I betegnelsen 'øde' ligger ikke nødvendigvis, at kirken var styrtet sammen og forladt, men eventuelt blot, at den var ude af stand til at betale.

²¹ Til registreringen af ødekirkerne har redaktionen kunnet gøre brug af materiale, der er tilvejebragt af Nils Engberg i forbindelse med hans forskningsprojekt om danske ødekirker.

²² Dette skyldes nok især områdets mangel på landklostre, der normalt afsætter mange kilder.

²³ Hedensted siden 1297. Jf. *DiplDan* 2. rk. IV, nr. 265.

²⁴ *DiplDan* 2. rk. X, nr. 261. Ved dette brev fra 1330 blev sysselprovstiet samtidig lagt sammen med domkapitlets kantorat.

²⁵ Holger Rosenkrantz fik således 1560 patronatsretten til Tyrsted Kirke og havde da sandsynligvis allerede Uth Kirke; Erik Lange fik 1586 retten til Nørup Kirke. Kaldsretten til kirkerne i Bredsten og Smidstrup forblev under sysselprovsterne eller disses arvtagere, i Bredstens tilfælde helt frem til kirkens salg 1740.

²⁶ Dette kan formodentlig forklare, at der kun undtagelsesvis findes oplysninger om kirkelader.

²⁷ Ofte var tiendeforpagteren tillige kirkeværge.

²⁸ I Bjerre og Hatting herreder, der tilhørte Århus Stift, overtoges tilsynet af stiftslensmanden.

²⁹ *KancBrevb* 19. juni 1582.

³⁰ Samme undtagelse gjaldt også den vestre og nordre del af Ribe Stift (jf. *DK Ribe* 1025 og *DK Ringkøbing* 587).

³¹ Niels Jørgen Poulsen, »Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel«, *NMArb* 1980, 56-66.

³² Inge Tofthøj Nielsen, »Kirkeværger, sognemænd og øvrighed i Koldinghus len 1580-1660«, *ÅrbVejle* 1972, 122-201.

³³ Listen bygger i hovedsagen på J. Kinch, *Ribe Bys Historie og Beskrivelse* II, 1884, 516-17.

³⁴ *KglRetDom* I, 88 f., 691. Den adelige kannik magister Mogens (Jensen) Kaas (med Sparrer) til Taarupga-

ard var søstersøn af biskop Iver Munk. Han overtog 1540 kantorembetet.

³⁵ *KancBrevb*. Forleningsbrev 5. febr. 1585.

³⁶ *KancBrevb*. Forleningsbrev 28. maj 1606. Jf. hans gravsten (nr. 5) i Vejle Skt. Nikolaj Kirke, s. 166.

³⁷ Inge Tofthøj Nielsen (note 32), 182-87.

³⁸ Hugo Matthiessen m.fl., *Ribe Bys Historie 1660-1730*, Kbh. 1929, 297-313.

³⁹ *Kongens Rettertings Domme* II, 1605-14, V. A. Secher (udg.), 1885-86, 212-14. Sagen, der først havde været anlagt ved Tørrild herredsting, drejede sig om Clemens Sørensens ret til som sysselprovst at disponere over Bredsten Kirkes kirketiende.

⁴⁰ RA. *Københavns Universitets arkiv*. Patronatet for Vor Frue og Trinitatis kirker. Diverse 1661-1740 (41.03.03). Forskellige sager vedr. kirkerne i Jelling Sysselprovsti 1686-1740. Kgl. reskript af 23. sept. 1740.

⁴¹ Ti års kirkeregnskaber, 1676-86, for Jelling Syssel (LAVib, C 4.1388), der er aflagt af Universitetets fuldmægtige, hidrører fra Rasmus Bartholins tid.

⁴² Jf. RA. *Københavns Universitets arkiv* (note 40).

⁴³ Listen bygger i hovedsagen på Troels Dahlerup, »Ribe Domkantorat paa Reformationstiden«, *Kirkehist-Saml* 7.VI, 1965-68, 258-72.

⁴⁴ Lensmændenes tilsyn med kirkerne og deres indtægter er nøjere analyseret af Inge Tofthøj Nielsen (jf. note 32).

⁴⁵ Hans H. Fussing, *Stjernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning*, Kbh. 1951.

⁴⁶ RA. *DaKanc*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20, Stjernholm len (B 184e).

⁴⁷ M. Mackeprang har 1954 gjort rede for de særlige og ofte meget indviklede administrative forhold i Sønderjylland efter reformationen (*DK Sjydl* 40-46). Se også Mikkel Leth Jespersen, »Kirkeorganisation og konfessionalisering mellem fyrstestat og lokalsamfund i Slesvig-Holsten-Haderslev 1544-1580«, *Kirkehist-Saml* 2008, 43-83.

⁴⁸ RA. *DaKanc*. A 28. 1630-1702. Fortegnelser og diverse dokumenter vedkommende kirker og sognekald i Danmark og Norge med oplysning om ejendomsforhold, beneficeringer og jus patronatus.

⁴⁹ Kirkesalget var ideelt set uønsket fra Kronens side, og såvel Danske Lov (1683) som flere forordninger i det følgende århundrede præciserede, at de private kirkers vedligeholdelse og tilstand var af stor interesse for Kronen.

⁵⁰ *Kronens Skøder* II, 576-79.

⁵¹ *Kronens Skøder* II, 590-93.

⁵² RA. *DaKanc*. A 30. Fortegnelse over kirker og disses ejere 1809. LAVib. *Vejle Amts provsti 1812-1833*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1824-1832. G. Begtrup, *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*. Nørrejylland. V, 1808 (genoptrykt 1977), 232-35, 369-70.

⁵³ V. Falbe-Hansen og Will. Scharling, *Danmarks Statistik*, V, 1881.